

20. Górka O. Liczebność tatarów krymskich i ich wojsk // Przegląd historyczno-wojskowy. – 1935. – Т. 8. – Zeszyt 2.
21. Podhorodecki L. Chanat Krymski i jego stosunki z Polska w XV-XVIII w. – Warszawa, 1987.
22. Гербейштейн С. Записки о Московии – Москва, 1988.
23. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. – К., 1993.
24. Дашкевич Я.Р. Козацтво на Великому кордоні // Український історичний журнал. – 1990. – №2.
25. Смолій В.А. Передмова // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості. – К. – Запорожжя, 1997.
26. Bernat Pretwicz i jego apologia na sejmie 1550 r. // Biblioteka Warszawska. – 1866. – Т. 3.
27. Pułaski K. Ostafi Daszkiewicz // Szkicze i poszukiwania historyczne. Seria 1. – Kraków, 1887.
28. Винар Л. Князь Дмитро Вишневецький // Винар Л. Силуети епох. – Дрогобич, 1992.
29. Щербак В.О. Формування козацького стану в Україні. – К., 1997.

Summary

The article is devoted to the problem of defending Ukrainian lands from Tatar assaults. It proves that failures of Polish Government in organizing effective defence of Ukraine resulted in formation of Cossackhood that had assumed this function.

В. В. Грибовський

ВИКОРИСТАННЯ РОСІЙСЬКИМ УРЯДОМ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО ДЛЯ ВІДОКРЕМЛЕННЯ НОГАЙСЬКИХ ОРД ВІД КРИМСЬКОГО ХАНСТВА (1770-1771 РР.)

Зазначена проблема отримала певне висвітлення у науковій літературі, зокрема у працях А.О. Скальковського [1-2], О.М. Апанович [3], О.І. Дружиніної [4], Б.-А.Б. Кочекаєва [5], Д.С. Кідирніязова [6] та, зокрема, вже обговорювалася нами у окремих статтях [7-8]. Цією публікацією ми мали за мету простежити хід відокремлення ногайських орд від Кримського ханства, що відбувся під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр., з'ясовуючи як саме задля цього використовував російський уряд Військо Запорозьке і акцентуючи увагу на відносинах між запорожцями і ногайцями.

Під час кампаній 1769 і 1770 рр. просування російської армії вглиб території Кримського ханства і масштабні диверсійні рейди запорожців у ногайські кочовища завдали руйнівного удару ногайським ордам, позбавивши їх захисту з боку турецьких і кримськотатарських військ. Восени 1769 р. частина причорноморських ногайців почала схилатися до наміру припинити війну та встановити мирні відносини з Росією. У цей час вже був зламаний опір кубанських ногайців, котрі були змушені перейти на бік росіян та допомогли генералу Медему штурмом оволодіти резиденцією ханського сераскера на Кубані в м. Копила [4, с.108]. Командувач Другої армії П. Панін та губернатор Слобідської України Є. Щербінін розпочали агітацію серед причорноморських ногайців. 12 жовтня 1769 р. П. Панін доручив запорозькому кошовому отаману П. Калнишевському відрядити кількох козаків до ногайських кочовищ, аби вони під виглядом дезертирів поширювали нарікання на турків, агітували за перехід до російського підданства і запевняли ногайців, що вони “на все будущия времена будут свободны от турецкаго ига, и останутся во всей своей воле и свободности особым народом под особливими собственными законами и управлениями” [9, арк.24-24зв.]. Війна вцент розладнала господарство ногайців. Були порушені усталені маршрути кочування, перерваний зв'язок кочовищ із зимівниками, значно зменшилося поголів'я худоби. Взимку 1769 – 1770 рр. кочовики потерпали від голоду. Головний єдисанський мурза Джан-Мамбет тоді надіслав лист до П. Паніна з проханням допомогти ногайцям провіантом. 20 березня 1770 р. П. Калнишевський отримав від П. Паніна наказ підвезти провіант у найближчий до Єдисанської орди форпост, аули якої на той час кочували по правому берегу нижньої течії Дніпра, Південному Бугу та Дністру. При цьому в наказі окремо наголошувалося на тому, щоб запорожці поводитися з ногайцями без грубощів [9, арк.3-3зв.].

На той час російський уряд ще не розглядав можливості прийняття причорноморських ногайців до свого підданства і не мав якої-небудь певної позиції щодо них. За висновком О.І. Дружиніної, намір частини єдисанських і буджацьких ногайців припинити війну та перейти під російський протекторат вплинув на бачення урядом Катерини II своїх завдань у війні з Туреччиною. Якщо на першому засіданні Ради при Височайшому дворі, що відбулося 9 листопада 1768 р. за мету визначалося тільки запровадження вільного судноплавства по Чорному морю та

створення на його узбережжі порту з фортецею, то на другому засіданні Ради від 15 березня 1770 р. формулювалося завдання включити Крим до складу Росії, або, щонайменше, проголосити його незалежним від Порти [4, с.109]. Катерина II 2 квітня 1770 р. визначала свою позицію щодо ногайців так: “склонять их не к нашему подданству, но только к независимости и отложению своему от турецкой власти, обещая им ... наше ручательство, покров и оборону” [5, с.165]. При цьому, російське військове командування чітко трималося тактики ізолювання ногайців від місць скупчення турецьких та кримськотатарських військ.

Поразки, що зазнали турецькі і кримськотатарські війська біля Ларги і Кагулу, посилили проросійські настрої ногайців. 25 липня 1770 р., коли ще тривала облога турецької фортеці Бендери, до П. Паніна прибула депутація від буджаківців та єдисанців з листом, який підписали п'ять головних ногайських мурз, де посвідчувався намір обох орд почати переговори з російським командуванням [2, с.369-370]. 5 серпня Панін розпочав офіційні переговори з буджацькими та єдисанськими мурзами. 9 представників найбільш знатних родів від імені всього ногайського народу заявили “о желании отложиться от власти Турции, и принять покровительство России”. Листи з подібним змістом командував Другої армії отримував ще двічі, на що відповідав запевненнями від імені Катерини II про припинення військових дій проти ногайців та встановлення з ними союзницьких відносин. Нарешті було погоджено те, що ногайці мають дати 30 аманатів від знатних родів, з них декілька мурз передбачено відрядити до Петербурга для засвідчення імператриці “народної вдячності за її заступництво”. 3 вересня 1770 р. єдисанські та буджацькі мурзи з поштою до 600 чоловік прибули до князя Прозоровського для складання присяги на вірність і урочистого проголошення обітниці прихилити до союзу з Росією решту ногайців [6, с.102-104].

Російське командування намагалося створити зовнішні атрибути незалежності ногайських орд, аби на міжнародному рівні довести легітимність укладеного з ними союзу. За активного сприяння П. Паніна 3 вересня відбулося загальне зібрання Єдисанської та Буджацької орд, де був проголошений ханом усіх причорноморських ногайців Джан-Мамбет-мурза, який з того часу включив до складу свого імені давній ногайський титул бія. Невипадково П. Панін пропонував Катерині II виготовити для нього такі ж атрибути ханської влади, які раніше турецький султан надавав кримським ханам [3, с.306-307; 6, с.104-105]. 16 вересня, вже після штурму Бендер, Панін на знак підтвердження міцності ногайсько-російського союзу передав мурзам 809 полонених ногайців [2, с.370]. Однак, поруч з інсценованим проголошенням незалежності ногайських орд, царат послідовно запроваджував систематичний контроль над ногайцями. З цією метою Колегія іноземних справ Росії відрядила до них свого постійного резидента – статського радника П. Веселицького, котрий 3 жовтня прибув до головної ставки “союзних” ногайців, розташованій на Тилігулі. Прикметно, що Веселицький, набравшись досвіду в ногайських справах, пізніше був призначений резидентом у “незалежному” Кримському ханстві. Офіційним його завданням були підготовка і проведення наступних переговорів з ногайцями, особливо у питаннях переходу до союзу з Росією Джембуйлуцької та Єдичкульської орд [2, с.370-371]. Відразу після прибуття на Телігул П. Веселицький на урочистому зібранні єдисанських і буджацьких мурз зачитав присягу на вірність Росії, текст якої разом з інструкціями надіслав йому П. Панін. В урочистому підписанні присяги взяли участь 40 мурз, 12 ефендіїв та інших духовних осіб від Єдисанської орди, а також 31 мурза, 4 ефендія і 32 аги від Буджацької орди [6, с.105].

Встановивши відносно стабільний контроль над Єдисанською та більшою частиною Буджацької орди, російський уряд намагався прихилити на свій бік решту ногайців. Однак досить скоро почалися коливання навіть у тих ногайців, котрі склали присягу на вірність “союзній” Росії. Причиною коливань було те, що кримський хан Каплан Гірей II у вересні 1770 р. зміг уникнути розгрому біля Хаджибейського лиману та через Очаків і Кінбурн повернувся до Криму [10, с.165-169]. Закріпившись на півострові, хан спромігся більше року утримувати під своєю владою не лише кримськотатарських мурз, але і єдичкульців та джембуйлуковців, котрих для більшої певності він перевів з попередніх місць кочування на степовому лівобережжі Дніпра за Перекопську лінію. То ж попри те, що єдисанські та буджацькі мурзи неодноразово запевняли російське командування про повсякчасну готовність єдичкульців та джембуйлуковців піддатися Росії, вони не лише не схилили своїх одноплемінників до такого рішення, але й самі через них почали консультуватися про можливе примирення з кримським ханом. У цей час чимало єдисанських та буджацьких мурз, маючи родичів серед єдичкульців та джембуйлуковців, неодноразово відвідували одне одного й радилися з приводу своєї майбутньої політичної орієнтації. Таким чином, восени 1770 р. ногайці усіх чотирьох орд обережно вичікували і уважно спостерігали за подальшим перебігом подій.

Це досить швидко з'ясував російський уряд, котрий розпорядився відселити “союзних” єдисанців та буджаківців подалі від театру військових дій, епіцентр якого зосередився у Північно-Західному Причорномор'ї; іншим мотивом переселення було міркування стосовно того, щоб ізолювати їх від впливу агентів кримського хана. 25 вересня П. Панін сповістив генерал-аншефа

Воєйкова про урядове рішення відселити ногайців на лівобережжя Дніпра, на територію від річки Кам'янка до Азову [2, с.371]. 10 жовтня 1770 р. розпочалася переправа єдисанців та буджаківців через Південний Буг. Під час переправи російське командування в черговий раз помітило коливання ногайців і намір частини їх повернутися до кримського підданства, що стало приводом до повторного прийняття від них присяги князем Прозоровським [5, с.169]. Лише після цього П. Панін наказав запорожцям лагодити пароми та перевізні мости на Південному Бузі [9, арк.30].

Переправу ногайців через Дніпро російське командування доручило організувати запорозькому кошовому отаману П.І. Калнишевському. Кілька ногайських депутацій ще у вересні того року приїздило до Січі, де їх козаки зустрічали “с надлежащим трактаментом” [9, арк.26-26зв.]. Відновилися торговельні зв'язки ногайців і запорожців, котрі, у більшості, були перервані під час бойових дій. То ж не випадково, що саме запорожцям російський уряд доручав опікуватися справами ногайців, вести серед них агітацію, забезпечувати їх продовольством, здійснити їх переправу через Південний Буг та Дніпро та налагоджувати з ними торгівлю на пільгових умовах, зважаючи на давню традицію співіснування низового козацтва з кочівницьким докільям. Адже це вельми різнобарвне співіснування людей степового порубіжжя не вкладалося в рамки загальноприйнятого уявлення про мирні або конфліктні відносини. Запорожці добре знаючи мову, культуру й побут сусідніх ногайців, якнайкраще відповідали ролі провідників російського політичного впливу на степовому просторі.

За початковим планом, російський уряд мав намір перемістити ногайців через Запорозькі Вольності, тримаючи їх подалі від кордонів з Кримським ханством. З цього міркування князь Прозоровський доручив запорожцям переводити ногайців через річки Інгул, Інгулець, Сакагань, Базавлук, Суру до Дніпра, а далі човнами переправити їх через Дніпро біля гирла Самари, що поблизу Нового Кодака та слободи Половиці. Для цього було передбачено використати казенні байдаки та човни Старосамарського ретраншементу, Переволочної і Кременчука, а також козацькі човни з Кодацького перевозу. При цьому, Кіш мусив за помірною ціною забезпечувати кочовиків усім необхідним, “яко то полотно(,) хлеб(,) сено и протчее нужное” [9, арк.6-6зв.]. Однак розголос про те, що завжди схильні до грабунків ногайці будуть прямувати через залюднені землі Кодацької та Самарської паланок викликав справжню паніку “тамошних обывателей”. Намагаючись уникнути того, щоб велелюдний кочівницький натовп витолочив землеробські угіддя північних районів Запорожжя, кошовий отаман Петро Калнишевський звернувся з клопотанням до російського командування, пропонуючи переправляти ногайців не через Кодацький, а на Кизикерменському перевозі, себто подалі від козацьких поселень. Ця пропозиція була остаточно погоджена до 12 жовтня 1770 р. [9, арк.8], хоча всі витрати на забезпечення переправи ногайців через Дніпро російське командування поклато виключно на кошт Війська Запорозького, без жодних казенних видатків.

З 15 жовтня по 28 листопада 1770 р. тривала переправа основної частини єдисанців та буджаківців. Їх перевіз забезпечували дві запорозькі човнові команди – полковника Олексія Сукура з 165 козаками та військового старшини Данила Третяка з 38 козаками [9, арк.54]. На Січі було зібрано більше 100 суден, з яких команда Сукура використала 10 човнів і 4 дуба, а команда Третяка – 32 човни; отже всього – 46 суден [9, арк.13-13зв.,41-43]. Втім ще одна частина ногайців Єдисанської орди переходила Дніпро на Носаківській переправі, їх перевозом займалися козаки на чолі з запорозьким полковником Чубом [9, арк.33]. Особливого клопоту завдавала переправа ногайської худоби, від чого більшість козацьких човнів були пошкоджені, а загальна сума збитків запорожців склала 5170 рублів [9, арк.41-43]. То ж запорожці ледве не втратили річкову флотилію в самий розпал війни. Кількості суден та козаків для обслуговування переправи не вистачало. Ногайці переправлялися повільно. Команда Д. Третяка за 17 днів змогла переправити всього 1926 ногайців [9, арк.54зв.]. Багато ногайців, разом з худобою та реманентом, не встигло переправитися до настання холодів і залишалося на правобережжі в очікуванні доки Дніпро вкриється кригою, щоб уже по кризі йти на лівобережжя. На кінець 1770 р. російському уряду вдалося переправити і тримати під контролем всього 11794 ногайців [1, с.487].

Під час переправи не обійшлося й без конфліктів, що потребували втручання російського уряду. Запорожці були роздратовані тим, що переправа ногайців цілком покладалося не лише на кошт Війська Запорозького, але задля цього використовувалася власність козаків, зокрема приватні човни. Продовольство, що Кіш постачав ногайцям, було не кращого ґатунку, “простым и грубым”; запорожці виправдовувалися, що ногайці зазвичай задовольняються “здохлою или вовсе негодною скотиною” [2, с.372] і що в самих запорожців провіант не кращий. Виявилось також, що команда Третяка, всупереч забороні, брала з ногайців плату за перевіз [9, арк.38], хоча й кошовий отаман П. Калнишевський виправдовувався тим, що ногайці самі давали запорожцям худобу та ін. як віддяку за послугу, “и толко единственно всего на харч [запорожці. – В.Г.] средка каковую рогатую скотину или овцу [брали], да и то таковие, что покажется было к переправе по худости

ненадежное и не годное” [11, арк.3зв.]. Як доказ, кошовий наводив листи ногайських мурз [11, арк.8,10]. Суперечки трапилися і через втечі ногайських ясирів до запорожців [12, арк.2-9]. Троє жінок-полонянок, що належали братові Джан-Мамбет-бія Келембет-мурзі, знайшли притулок у Д. Третьяка, котрий відмовився їх повертати, не зважаючи на протести Джан-Мамбета. Останній подав скаргу на запорожців, яку передали на розгляд Катерині II. 20 лютого Кіш отримав царську грамоту із суворою заборонаю завдавати будь-які кривди ногайцям [13, с.1981-1983]. Окремими ордерами запорозьким козакам заборонялося переховувати ногайських ясирів, російське командування навіть відряджало спеціальні загони донських козаків, щоб допомогти ногайцям розшукувати свою власність [10, с.169].

Окрім розбитих ногайською худобою човнів, запорожці терпіли й іншу шкоду. Прямуючи землями Інгульської паланки, ногайці вдавалися до крадіжок продовольства, коней, худоби та реманенту в запорозьких зимівниках [9, арк.26]. Готуючись до зимівлі, ногайці безборонно вирубували дерева, розбирали будинки і навіть церкви, грабували рибальські стани [10, с.169]. Однак уряд на скарги запорожців мало зважав і не вимагав від ногайців відшкодування завданих козакам збитків. П. Панін категорично відмовив запорожцям у стягненні компенсації з ногайців за пошкоджені човни, оскільки, мовляв, запорожці уже брали плату з ногайців за перевіз [9, арк.80]. А от Джан-Мамбет-бій отримав окрему компенсацію за понесені під час переправи збитки, а також “по случаю отречения его от подданства турецкого” від 4 до 5 тисяч рублів [6, с.107]. Більше того, 5 лютого 1771 р. Катерина II підписала грамоту Війську Запорозькому, в якій висловила дорікання за образи і кривди, завдані ногайцям і погрозу “монаршого гніву” у разі, якщо ногайці надалі будуть скаржитися [14, с.31-34].

Для тимчасового перебування переселених ногайців російський уряд у січні 1771 р. відвів частину земель Війська Запорозького: “зачав от ... Александровской крепости и до Самары а оттоль взяв свое окружение к устьям рек Верхней Терсы и Ганчулы впадающих в Волчьи воды и по оным рекам тож и по Нижней Терсе где она впадает в Верхнюю Терсу и даже до ея вершины”. Аби заспокоїти запорожців, уряд запевняв, що на їхніх землях ногайці перебуватимуть “по самой крайности” до 3 тижнів [9, арк.64]. Тільки у грудні 1770 р. запорожцям було дозволено за помірною ціною продавати ногайцям хліб та інші припаси, що зберігалися в Микитиному та Кам'яному Затоні [9, арк.49]; раніше ж продовольство передавалося безоплатно. Окрім того, Кіш мусив забезпечувати захист ногайських сімей та майна від можливих нападів з боку кримського хана [9, арк.63].

Таким чином, здійснюючи переведення ногайців на лівий берег Дніпра, російський уряд абсолютно ігнорував інтереси запорожців, безпеліційно розпоряджався їхніми землями, військовими та господарськими ресурсами і приватним майном козаків, удавано піклуючись про добробут своїх кочових союзників. Таку позицію слід розглядати швидше як один із перших симптомів ліквідації Січі, ніж щире опікування справами ногайців. Самі ж ногайці мало зважали на демонстрацію приязні з боку Росії і не розглядали своєї присяги на вірність імператриці за остаточне рішення. Як довідався кошовий отаман П. Калнишевський, в аманати едисанці та буджаківці дали другорядних мурз, “кои родились из бранок”; брат Джан-Мамбет-бія, Келембет-мурза під час переправи підбурював інших мурз тікати до Криму для того, аби спільно з кримськими татарами, єдичкульцями та джембуйлуковцями поновити набіги на російські володіння. Та й сам Джан-Мамбет одного разу зважився відкочувати ближче до Перекопу, вичікуючи на подальший перебіг подій [13, с.1982-1985].

Після переправи через Дніпро багато ногайців відкочувало до Криму. Серед них були брати Джан-Мамбета – Орумбет (Ару-Мембет) та Темір-мурза. Вже згаданий Келембет розслав шпигунів з числа ногайців для розвідування місць розташування російських та запорозьких військ [12, арк.18,44зв.]. Однак при цьому певності бракувало не тільки союзним Росії ногайцям, але й підвладним хану єдичкульцям та джембуйлуковцям. 17 січня 1771 р. П. Калнишевський сповіщав: “Многия татара вѣдавшиесь в протекцию российскую ежечасто в Крыму за Перекопом бывають. А крымские между ими” [9, арк.65-65зв.]. Як свідчили самі ж ногайці, відряджені російським командуванням для розвідки у Крим, тамтешній “народ” розділився на дві частини, при цьому “каждая партия другой не сильнее”. Одна згрупувалася довкола ханського двору і його чиновників, які орієнтувалися на Порту, іншу очолювали Ширинські мурзи, що схилилися до союзу з Росією “по примеру едисанской и буджацкой орд” [12, арк.27].

До союзу з Росією поволі почали схилитися й джембуйлуковці та єдичкульці, котрі через єдисанців та буджаківців неодноразово сповіщали російських урядовців про своє “решительное расположение ... отложиться от Турции”. Царат доручив “союзним” ногайцям викликати з Криму своїх сородичів, обіцяючи за це дозвіл “составить особую державу из союзных орд, которую Россия обяжется поддерживать .., пока весь Крым не будет принужден приступить к общему татарскому союзу”. Восени 1770 р. єдичкульські мурзи Мамбет і Каплан та джембуйлуцький

мурза Мансур від імені своїх орд прохали кримського хана дозволити їм вийти з Криму для з'єднання з Єдисанською та Буджацькою ордами. Попри заборону Каплан Гірея, аули джембуйлуковців та єдичкульців стали масово тікати через Перекоп, інші аули самочинно переправлялися через Керчинську протоку на Кубань. Біля Єнікале Порта розмістила кілька військових човнів для того, щоб перешкодити виходу ногайців за межі Кримського півострова [6, с.106-109]. Після зміщення Портою з ханського престолу Каплан-Гірея 23 листопада 1770 р., втечі єдичкульців та джембуйлуковців стали ще більш масовими.

Готуючись до кампанії 1771 р., до плану якої входили військові експедиції в Крим, російський уряд ухвалив рішення про виселення "союзних" ногайців з Дніпровської лінії на Північно-Західний Кавказ. Справа з їх переселенням вирішувалася з огляду на ту обставину, що навесні 1771 р. 30 тисяч калмицьких кибиток з прикавказьких степів мігрували у Джунгарію, залишивши й правобережжя Кубані. Питання про перехід до Прикубання обговорювалося з ногайськими мурзами протягом лютого-березня 1771 р. Після відставки П.І. Паніна опікування справами ногайців було доручено Є.О. Щербініну. 10 травня він отримав наказ Катерини II умовити Джан-Мамбет-бія переселитися з підконтрольними йому ногайцями на Північно-Західний Кавказ. А 9 липня Щербінін повідомив про підписання відповідного договору з Джан-Мамбетом [5, с.175-176].

Протягом липня – вересня 1771 р. тривала переправа ногайців через р. Дон. Російські військові, вражені масштабною переправою великого кочівницького колективу, надміру перебільшили його чисельність. Учасник тих подій, І.І. Хаников, вражений масштабною переправою, вірогідно перебільшуючи, зазначив, що лише буджаківців було до 700 тис., інших орд – до 200 тис. чол., а "считая с малыми ребятами всех до миллиона" [15, с.69]. Російські офіцери під час переправи часто викупляли ногайських ясирів, особливо арапів (негрів?), мода на утримання яких як придворної челяді поширилася серед знатних російських вельмож. Викуплялися також і волохи (молдовани і румуни). Проте негайному безоплатному вилученню підлягали ясири, українці та росіяни, що були полонені під час набігів 1769 року. На лівому березі Дону контроль за переправою здійснював гусарський підполковник І.М. Шелекхейч, на правому ретельно стежив підполковник Стремоухов [15, с.69]. Отже, поведження з ногайцями російських регулярних команд на Дону було більш суворим, ніж ставлення до них запорожців під час переправи через Південний Буг та Дніпро. Переселення причорноморських ногайців на правий берег Кубані остаточно закінчилося на початку 1772 р., про це 13 січня того року відзвітував російській адміністрації Джан-Мамбет-бій. Він повідомив, що на Кубань перейшли не тільки єдисанці та буджаківці, але й усі джембуйлуковці, єдичкульці та киргизи, що раніше перебували поблизу Перекопа. За повідомленням Є.Д. Феліцина, на Кубань прибуло 80 тисяч ногайських кибиток або сімей [16, с.264], тож чисельність переміщених ногайців складала близько 400 тисяч чоловік.

Джерела та література

1. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994.
2. Скальковский А. О ногайских колониях в Таврической губернии // Памятная книга Таврической губернии. – Вып. I. – Симферополь, 1867.
3. Апанович Е.М. Запорожское Войско, его устройство и боевые действия в составе русской армии во время русско-турецкой войны 1768-1774 гг.: Дисс... канд. ист. наук. – К., 1949.
4. Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). – М., 1955.
5. Кочекаев Б.-А.Б. Ногайско-русские отношения в XV-XVIII вв. – Алма-Ата, 1988.
6. Кидырниязов Д.С. Русско-ногайские отношения в XVIII веке: Дисс... канд. ист. наук. – Махачкала, 1988.
7. Грибовський В.В. Обставини та хід переміщення причорноморських ногайців до Північно-Західного Кавказу на початку 70-х років XVIII ст. // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Дніпропетровськ, 2007. – Вип. 4.
8. Грибовський В.В. К вопросу о принятии причерноморскими ногайцами подданства России и переселении их на Кубань в 1770-1771 гг. // Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Северного Кавказа за 2006 г. Дикаревские чтения (13). – Краснодар, 2007.
9. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 251.
10. Шпитальов Г.Г. Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах 1735-1739 та 1768-1774 років. – Запоріжжя, 2004.
11. Архів зовнішньої політики Російської імперії. – Ф. 124. – Оп. 124/1. – 1771 р. – Спр. 1.
12. ЦДІАК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 252.
13. Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. – Т. II. – Владимир, 1903.
14. Высочайшие рескрипты императрицы Екатерины II и министерская переписка по делам крымским из семейного архива графа В.Н. Панина. – Т. I. – М., 1872.
15. Ханьков И.И. Подлинная записка о донской экспедиции // ЗООИД. – Т. 14. – Одесса, 1888.
16. Фелицын Е. Краткий очерк заселения Кубанской области (Пояснительная записка к 20-верстной карте Кубанской области) // Известия Кавказского отдела императорского Русского географического общества. – Т. VIII. – 1884. – № 2.

Summary

The difficult question of separating and resettlement of Nogay tribes from the South of Ukraine to the Kuban in the beginning of 1770-ies and the role of Zaporozhians in this process is being considered. It is shown that Cossacks-Nogay relationship was quite ambiguous.

С. М. Горобець

ДО ПИТАННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ МЕЖ ЗЕМЕЛЬ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ХОРУГВИ (1625–1648 РР.)

6 березня 1625 р. польський король Сигізмунд III видав привілей на осадження козацької хоругви на Великовеських грунтах біля Чернігова [1, с.88]. Це було пов'язано із запусінням земель в околицях Чернігова внаслідок польсько-московської Смути початку XVII ст. Якщо поселенська структура в напрямку Любеча збереглася, то на північ і північний схід від Чернігова збезлюдніли практично всі села. Необхідність захисту Чернігова з Гомельського напрямку та залюднення території і викликала до життя привілей 1625 р.

Не можна сказати, щоб цей документ був невідомий історикам. Свого часу ще О. Шафонський детально переповідав зміст привілею про шляхетську козацьку хоругву під Черніговом: "Изъ имѣющейся у Черниговскихъ дворянъ Бакуринскихъ выписи, воеводства Черниговского изъ книгъ Земскихъ 1645 года іюля 6 дня имъ данной, видѣть можно, что Король Польскій Жигмундъ Третій учредилъ для обороны Черниговского замка изъ заслуженныхъ людей сто человекъ конницы, подъ названіемъ *рыцарства козацкой службы*, и далъ на то 1625 года марта 6 дня свою грамоту. Имъ тою же грамотою опредѣлено было, всякого человека по шести влокъ, а всѣхъ 600 волокъ пахотной земли, сѣнокоса и лѣса, и въ городѣ Черниговѣ, за дальнимъ валомъ, для дворовъ и огородовъ мѣста и на шесть лѣтъ съ начала отъ службы льготы. Сія команда имѣла синее знамя съ краснымъ въ срединѣ крестомъ. Если бы случилось имъ быть долго въ осадѣ, то должны они на четверть года по восьми польскихъ золотыхъ всякій получать, судъ же и расправу в гражданскихъ дѣлахъ имѣли у Старосты или Замкового Капитана, по тому же статуту, по которому и прочіе обыватели судились" [2, с.55].

Зрозуміло, О. Шафонський помиляється, ототожнюючи шляхетську козацьку хоругву під Черніговом із звичайним козацтвом: "Заводя короли Польскіе сихъ украинскихъ и запорожскихъ козаковъ войско, и давая имъ для службы пустопорожніе земли, и разные за ихъ противъ татаръ и турок оказываемые услуги, вольности и отпичия, не отымали у шляхты свободы въ тѣхъ же пространныхъ мѣстахъ имѣть свои владѣнія" [2, с.55].

Пізніше привілей Сигізмунда III згадував також Ю. Татищев, який уклав детальний опис архіву Бакуринських: "Выпись с книг земских воеводства черниговского року 1645-го Іюля 6-го, содержащая в себѣ привилегію короля Сигізмунда III-го "на товариство и добра до хорогве замку Черниговского належачіе даный, с печатью привѣсистей и съ подписомъ руки его королевской милости" 1625 года 6-го марта" [3, с.12].

Разом з тим, історики XIX ст. не звернули належної уваги на документ 1625 р., тому всі узагальнюючі праці з історії Чернігівщини першої половини XVII ст. ігнорують шляхетську козацьку хоругву, ніби її взагалі не існувало, невиправдано створюючи штучну білу пляму і в без того доволі бідному на документальні джерела і нетривалого в часі періоді польського панування на Сіверщині (1618-1648 рр.). І тільки з виходом фундаментальної монографії Петра Кулаковського [1] крига, нарешті, скресла [4, с.52]. Залучивши до обігу серйозний пласт історичних джерел з польських архівів, П. Кулаковський зумів дещо розширити наші уявлення про козацьку хоругву.

Отже, чернігівські козаки отримували по 6 волок на коня. Пояснюється це, ймовірно, наявністю значного вільного земельного фонду в околицях міста. Адже в регіонах, які під час Смутного часу зазнали спустошення, процесу наділення передувала волочна поміра. За одиницю виміру приймалася хелмінська волока, поширена у північних та східних регіонах Речі Посполитої. Середня величина волоки складала 21,35 га, хоча на Сіверщині вона могла мати й дещо відмінну величину, яка нам невідома [1, с.81].

Козаки були певною мірою обмежені у пересуванні – могли залишити місце служби лише з дозволу свого старшого. Товаришам козацьких хоругв надавалося право заготівлі матеріалу в пущах і лісах для зведення будинків, дозволялося засновувати фільварки. Козаки підлягали юрисдикції капітанів, пізніше старост, мали судитися за II Литовським статутом. Їх справи вносилися до замкових книг [1, с.89]. На думку П. Кулаковського, членство в хоругвах було добровільним, а зголошувалися стати товаришами хоругв переважно бояри, підлеглі юрисдикції